

Peter Ondrejko

Univerzita Konštantína Filozofia v Nitre

Zmeny v spoločnosti a zmeny v rodine

Abstract: All the aspects of contemporary family life, that are discussed in the text undergo significant changes. We refer to those changes neither as progress, positive development or evolution, nor as crisis, regression, stagnation or even pathological development. Change are characterized by the contribution of social and structural level (demographic trends, changes in education and the world of work, the conduct of human life as an institution changes, growing economic standard and their differentiation, the general trend of liberalization, changes in female self-assessment, changing world of work; education, etc.). Changes are presented from the perspective of both: parents and children to obtain complete image of changes and possible schemes of current, fragmented family life.

Development of Slovak families in the last decade reflects a mixture of historical continuity and important change. Even the majority of young families is dominated by a combination of traditional and postmodern relations, attitudes, values and forms of life. Slovak family functions between continuity and change, thus the quality of its various aspects and attributes will be necessary not only to identify and empirically verify it, but also subsequently evaluate. Today we are witness the first signs of a new rise in marriage, and marriage, free from patriarchal ballast and including not only love and sexual coexistence, but also greater mutual tolerance, friendship and support as *znovunadobúvanie* (regaining) forces and relax from everyday life, relaxation from everyday life, dictates of competition or even economic partnership.

Key words: changes in the family, continuity, marriage rate, divorce rate, birth rate, daily life, “family crisis”, the mutual reliance.

Cieľom nasledovných riadkov je prispieť k charakteristike centrálnych dimenzií rodiny zo sociologického a čiastočne aj demografického hľadiska a to za účelom lepšieho pochopenia súčasného stavu, v ktorom sa nachádza problematika života súčasnej rodiny. Uvedená problematika je však nesmierne rozsiahla. Obsahuje interpretačné možnosti situácie sociálnych zmien rodiny, dlhodobého i aktuálneho demografického správania obyvateľstva, partnerského a rodinného spolunažívania,

utvárania rodinných vzťahov, vrátane príbuzenských, medzigeneračných, súrodeckých, rodičovských, mimomanželských, starorodičovských a pod. Pochopiteľne k tejto problematike patrí i problematika zakladania rodín, výber manželského (ale i nemanželského) partnera, príchod dieťaťa do rodiny, otázky rozpadu rodiny, rozvodov, opätovného uzatvárania manželstiev, života detí v takýchto rodinách, ekonomická situácia, rodové hľadiská, ľudská sexualita a i. Nie náhodou nazval svojho času René König (2002, s. 541) rodinu „spoločensky totálnym fenoménom“, pričom analýzy rodiny mali z jeho pohľadu „paradigmatický význam pre všeobecnú sociológiu“ a v mnohých čiastkových sociologických disciplínach zaujímajú „strategicky centrálnu pozíciu“. Uvedené problémy majú aj svoju hlbšiu, kvalitatívnu dimenziu vnútorného emocionálneho prežívania a dimenziu spoluvytvárajúcu kvalitu života. Všetky naznačené aspekty života súčasnej rodiny prechádzajú už dlhšie obdobie výraznými zmenami. Súvisia i s historickým vývinom rodiny a spôsobov jej života. Na uvedený pohľad však nie je v tomto príspevku dostatočný priestor a preto sa vývoju rodiny z historického hľadiska nebudeme venovať, hoci si uvedomujeme, že súčasná situácia je značne poznačená práve týmto vývojom, ba mohli by sme trocha zjednodušene povedať, že je jeho výsledkom.

Problematika spoločenských zmien a zmien v rodine predstavuje také enormné množstvo aspektov, ktoré nie je množné vzhľadom na ich rozsah naraz a hlbšie analyzovať. K dôkladnej analýze všetkých spoločensky podmienených zmien možno pristúpiť iba postupne a to nielen v tomto príspevku, ale i v sociologickej reflexii rodiny na Slovensku. Súčasne je však možný pokus o isté fókusové videnie formou prehľadu, v ktorom tak procesy zmien na celospoločenskej úrovni, ako aj na úrovni rodiny predstavujú základné rysy, o ktorých je možné diskutovať, a hľadať i nachádzať ich súvislosti. Od takéhoto postupu si možno sľubovať diagnostikovanie súčasnej situácie rodín v meniacej sa spoločnosti, prípadne získať obraz o tom, s akými očakávaniami na svoje funkcie ale aj s akými protirečeniami je dnes rodina konfrontovaná.

Nasledovné riadky vychádzajú z tvrdenia Françoise de Singlyho, ktorý uvádza, že „nechceme nijak popierať existenciu rozdielov medzi krajinami a národmi ([...] predovšetkým v oblasti rodinnej politiky [...]), [...] (ale) tieto rozdiely sa netýkajú troch hlavných rysov [...] (ktoré) ukazujú, že súčasnú rodinu charakterizuje väčšia závislosť od štátu, väčšia nezávislosť od okruhu príbuzných (a) väčšia nezávislosť manželov od rodiny. [...] teoretická orientácia [...] môže byť prínosná pre pochopenie vývoja rodín na Západe od konca 19. storočia“ (F. De Singly, 1999, s. 10 a 19). Uvedené tvrdenie možno v plnom rozsahu akceptovať aj z pohľadu života rodín na území Slovenska a že sa v plnom rozsahu týkajú tak rodiny, ako i manželstiev a ostatných foriem partnerského spoluzitia¹.

Pre samotné označenie javov, o ktorých budeme hovoriť, je veľmi výstižné hovoriť predbežne iba ako o zmene, aby sme sa vyhli ich apriórnemu hodnoteniu. I keď si uvedomujeme, že východisko a axiologický rozmer akejkoľvek analýzy

¹ V sociológii doposiaľ nerozlišujeme striktné medzi sociológiou rodiny a sociológiou manželstva. Sociologické analýzy manželstva sa spravidla subsumujú pod pojmom sociológia rodiny.

zmien, osobitne v rodine, je neodmysliteľnou súčasťou samotnej reflexie týchto zmien, pokladáme za správne k ich hodnoteniu postupne dospieť, a to podľa J. Vicieníka (2002, s. 93) priradovaním k teoretickým tvrdeniam tie tvrdenia, ktoré sú bezprostredne spojené so skúsenosťou, teoretickou interpretáciou skúseností a priradovaním zmyslu buď jednotlivým činnostiam (rodiny), alebo ich výtvorom. Až následne možno pristúpiť k ich hodnoteniu, t.j. až po ich analýze. Takýto postup nás, i keď iba čiastočne, uchráni od toho, aby sme o zmenách v spoločnosti, ale osobitne v rodine, nehovorili ako o pokroku, pozitívnom vývoji, evolúcii a pod. na jednej strane, ale rovnako tak ani ako o kríze, regresii, stagnácii, či dokonca o patologickom vývoji. Prítom za základný problém pokladáme skutočnosť, že ani výskumné, ani vzdelávacie, ani politické, právne, sociálne a ďalšie inštitúcie u nás ešte stále *nedisponujú dostatočným počtom relevantných a komplexných dát*, ktoré by dovoľovali smelšie a rigoróznejšie hodnotenie týchto zmien. K tomu treba ešte dodať i nepoznané možné paradoxné efekty, ktoré často vznikajú ako *neúmyselné sociálne spätné pôsobenie* úmyselne prijímaných opatrení mi hodnotení, ktorých intenzitu i výskyt možno znížiť (nikdy však celkom vylúčiť) väčšinou práve prostredníctvom väčšieho množstva relevantných a komplexných dát o rodine a ich spracovávaním a systematickou reflexiou. Táto skutočnosť je v príkrom rozpore s významom, ktorý pripisujú štátne, politické, vedeckovýskumné i ďalšie inštitúcie rodine. A napokon nie na poslednom mieste je tu aj nedoriešená problematika stanovovania samotných kritérií, podľa ktorých by bolo najvhodnejšie súčasnú rodinu hodnotiť.

V najnovších prácach, týkajúcich sa sociológie rodiny sa stretávame neraz s požiadavkou na rozlišovanie pojmov „spôsob života“ (*Lebensform*) a „forma rodiny“ (*Familienform*). Tieto diskusie (napr. R. Nave-Herz, 1994, 2004; L.A. Vaskovics, 1997; K.A. Schneewind, 1998; H. Burr, I. Reiss, F.J. Nye, 1979) vyplývajú z diskusií o dimenziách rodinného života a konštitučných znakoch rodiny ako systému, ktorý predstavuje generačná diferenciácia a zvláštna kooperácia so znakmi vzťahov solidarity v rodine. Takéto chápanie rodiny obsahuje všetky spôsoby života, spájajúce minimálne dve generácie prostredníctvom spomínaných kooperčných a solidárnych vzťahov (ako napr. multilokálne trojgeneračné rodiny, tzv. living-apart-together-konštelácie s deťmi, rodiny iba s jedným z rodičov, bezdetné manželstvá ap.). Rodiny však predsa len vznikajú narodením dieťaťa a rozvody alebo rozchody rodičov neznamenajú zánik rodiny, ale zmenu formy jej existencie². Empirická spoločenskovedná analýza uvedených javov je doposiaľ veľmi slabo, ba nedostatočne zastúpená. Aj preto je nevyhnutné, aby sme sa opierali aj o zahraničné štúdie.

V zásade možno veľmi všeobecne konštatovať: procesy spoločenských zmien majú vplyv na rodiny a sociálne zmeny v rodinách majú svoj vplyv na spoločnosť.

² Sociologické aspekty rodiny nespočívajú iba v ich orientácii na manželstvo a deti, ale znamenajú okrem rolí v jadrovej rodine vznik celkom nových, askriptívnych rolí, podmienených prevážne uzavretím manželstva. Tieto roly majú celoživotný charakter a dokonca pretrvávajú aj po rozchode alebo smrti jedného z partnerov. Tak sa napr. stáva manželkina matka svokrou, zo sestry alebo brata sa stávajú švagriná alebo švagor a p.

Individuálne formy správania sa upevňujú a etablujú v spoločenských štruktúrach, vo formálnych i neformálnych normách, vo vzorcoch správania³ a spätne pôsobia na individuálne správanie jednotlivcov. Preto je neobyčajne zložité hovoriť tu o kauzalite, prípadne o jasných a jednoznačných príčinách a účinkoch a rozlišovať medzi nimi. Súčasnú situáciu rodín možno interpretovať ako výsledok takéhoto vzájomného pôsobenia.

Téma „zmena“ v sociológii rodiny

Zmeny v spôsobe života rodín predstavujú jedno z ťažísk v tematickom spektre sociológie rodiny. „To, že téma zmeny v sociológii rodiny má zvláštne centrálné postavenie, nie je nič neobyčajné, nakoľko skúmanie zmien je jednou z centrálnych úloh sociológie“ — uvádza Matthias-Bleck, vo svojej pozoruhodnej štúdii v časopise „Soziale Welt“ (H. Matthias-Bleck, 2002, s. 426). Jestvuje však nejednotnosť v tom, ako interpretovať výsledky početných empirických výskumov jednotlivých aspektov života rodín. Práve preto je domnelá alebo skutočná zmena v rodine neustále predmetom často veľmi intenzívnych debát a polemík. V otázkach teórií jestvuje názor, s ktorým možno iba súhlasiť, názor, podľa ktorého o problematike zmien v rodine ešte stále nedisponujeme teoreticky dostatočne fundovanými explanáciami (L.A. Vaskovic, 1994). Početné publikácie k viac či menej komplexným problémom rodiny síce značne zúžili priestor, ktorý by sme mohli nazvať teoretickými medzerami (v českej, slovenskej a prekladovej literatúre napr. I. Možný, 1999, 2002; L. Rabušic, 2001; F. De Singly, 1999; E. Sullerotová, 1998; R. Koteková, E. Šimová, A. Gecková, 1998; L. Fialová, a kol., 2000; H. Maříková, 2000; J. Kovařík, P. Šmolka, 1996; P. Weiss, J. Zvěřina, 2001; O. Matoušek, 1997; P. Guráň, 1996; J. Filadelfiová, 1997; T. Lenczová, 1994, 2001), no doposiaľ stále chýbajú tak štrukturálno-funkcionálne analýzy (ťažká, ba prakticky v súčasných podmienkach temer nemožná verifikovateľnosť hypotéz o funkciách súčasnej rodiny), chýbajú i systémové teórie (v období „konca veľkých nárácií“, ktorého sme svedkami a ktorý prežívame), chýba dokonca i odva- ha pokúsiť sa o komplexnejšiu teóriu, chýbajú teórie i výskumy na báze symbolického interakcionizmu, ktoré by analyzovali prežívanie rodinného života, krízu identity, interakcie členov rodiny a rolí nielen v stavoch, ktoré si vyžadujú krízovú intervenciu (ako východisko príp. diagnóza pre sociálnu prácu v rodine), rovnako tak absentujú i konštrukcionistické teórie a teórie vychádzajúce z tzv. kvalitatívnej paradigmy, každodennosti, Lebensweltu a Alltag-u. Foucaultova teória moci, epistémé pri každej udalosti, resp. hľadanie výpovedi o nej na základe špecifíc-

³ Pokládame za nevyhnutné uviesť, čo považujeme za vzorce správania: sociálne ustálený spôsob riešenia určitého problému alebo reakcií na určité podnety. Pojem zdôrazňuje, že konanie individuí nie je ľubovoľnou improvizáciou, ale že rešpektuje určité pravidelnosti a podlieha mechanizmu **nápodoby** (imitácie). Osobitný význam nadobúda nápodoba neverbálneho správania.

kých podmienok jej vzniku, existencie, transformácie a rozptylu, doposiaľ nenašli v empirických výskumoch rodiny na našom území svoj odraz. I tzv. feministická reflexia rodiny nie je komplexná, všima si viac postavenie žien v rodine než rodinu samotnú, polaritu rodov a pohlaví, príp. zdôrazňovanie sociokultúrnych rozdielov. Zdanlivo banálna otázka vyplýva vlastne zo skutočnosti, že spoločenský účinok súčasného spôsobu života rodín pozostáva vlastne zo sumy milónov jednotlivostí. „Rodina“ ako taká (o sebe) nejestvuje. Máme do činenia s množstvom jednotlivých rodín najrôznejších foriem, ktoré sa usilujú riešiť a zvládať rôzne problémy svojho života.

J. Sopóci (2000, s. 195) uvádza, že sociálne zmeny sa odohrávajú v mnohých oblastiach života spoločnosti, pričom rodinu kladie na prvé miesto. Zmeny, o ktorých hovorí, sa odohrávajú buď simultánne, alebo následne, často bývajú navzájom závislé a prepojené, vzájomne sa ovplyvňujú, prípadne aj podmieňujú. V rodine si treba všímať „premeny špecifických skutočností, napríklad výber manželského partnera (kto ho vyberá, z akej sociálnej skupiny či vrstvy), spôsobu vzniku manželstva a rodiny, zmeny funkcií rodiny, [...] vzťahu manželských partnerov, [...] preferovaného bydliska [...], vývoj počtu detí, [...] rozvodovosti a pod“ (J. Sopóci, 2000, s. 196). K uvedeným zmenám však možno pristupovať skutočne z najrôznejších hľadísk, perspektív a zámerov.

K pojmu rodina

Ak hovoríme o zmene rodiny, odvodzujeme zmeny od obrazu tzv. „tradičnej normálnej rodiny“. Predstava „tradičnej normálnej rodiny“ vyzerá ako obdivuhodne homogénna, vyznačujúca sa formami rodinného života, v ktorej sú obaja rodičia detí manželmi, žijúcimi so svojimi deťmi v spoločnej domácnosti. Roly sú v takejto rodine podľa vžitej predstavy rodovo špecificky rozdelené, otec v rodine spravidla vykonáva zamestnanie mimo rodiny, spojené s dochádzkou do zamestnania, do práce. Matka sa stará o výchovu detí a o domácnosť. Jej rola sa spája s expresívnym správaním (emocionalitou, citlivosťou a chápacou orientovanosťou na potreby ostatných členov rodiny). Deti navštevujú školu a pripravujú sa na svoje budúce povolanie, podieľajú sa na prácach v domácnosti podľa svojich možností. Tento spôsob života nie je poznačený konfliktmi, každý prijíma v rodine svoju rolu, čo je základom prevládajúcej harmónie v rodine.

Skutočnosť je však taká, že uvedený model rodiny bol už od konca 60. a počiatku 70. rokov skôr výnimkou a to vo vzťahu ku všetkým členom rodiny. Narastajúca zamestnanosť žien, stúpajúci počet rozvodov i mimo manželstva narodených detí ľahko dokážu narušiť uvedenú predstavu. Zmeny v rodine, o ktorých sa hovorilo boli však vzťahované práve k takémuto harmonickému obrazu rodiny, čo vyústilo k početným konštatovaniam krízy rodiny ako inštitúcie, alebo dokonca ako konštatovanie jej skorého zániku.

Vzhľadom na uvedené odporúčame **pojmem rodiny chápať ako varianty intímnych vzťahových systémov, ktoré môžu obsahovať tak intra- ako aj intergeneračné konštelácie (zoskupenia) osôb** (voľne podľa K.A. Schneewind, 1994, s. 439). Pritom pokladáme za nevyhnutné kvôli rozlíšeniu pomenovať špecifické zoskupenia osôb v rodine, aby bolo možno rozlíšiť tie vzťahové rámce, na ktoré možno túto definíciu vzťahovať, ale ktoré pritom nemožno označiť ako rodinné. Takto ponímaný pojem rodiny pokladáme za najvhodnejší pre jeho naplnenie obsahom tradičných i netradičných foriem života rodinného charakteru a súčasne za vhodný pre zachytenie súčasnej „rodinnej reality“⁴. Z hľadiska sociológie by bolo možné takto definovať rôzne formy rodiny (podľa spôsobu vzniku rodiny, podľa počtu generácií v rodine, podľa deľby rolí a ich obsadzovaní v rodine, podľa miesta bývania, podľa zamestnanosti členov rodiny a i.).

Aspekty celospoločenských procesov zmien

Celospoločenský kontext rodiny so vzťahmi, ktoré tento kontext riadi a ovplyvňuje, vrátane rodiny ako inštitúcie spoločnosti, predstavuje významné faktory, ktoré podmieňujú ďalší vývoj rodiny. Súčasne je však vývoj rodiny podmienený aj vývojom spoločnosti, ktorý sama ovplyvňuje, ako sme sa už o tom zmienili. Najsamprv sa pokúsime stručne uviesť najdôležitejšie zmeny, ktoré majú rámcový charakter pre rodinu na spoločenskej úrovni, ako aj iné procesy spoločenských zmien, ktoré sú v interakcii s rodinou ako systémom. Máme pritom na mysli tak dlhodobý vývoj a trendy, ako aj udalosti a vymoženosti v istých oblastiach, ktoré zmeny vyvolali a ktoré by sme mohli označiť ako determinanty spoločenských zmien. I keď sa nazdávame, že tak dlhodobý vývoj a jeho trendy, ako i determinanty spoločenských zmien sa netýkajú len rodín, žijúcich na území SR, empiricky doložiť tento predpoklad bude možné iba na základe komparatívnych výskumov.

⁴ Jadrová rodina (*nuclear family*) je dvojgeneračnou rodinou. Spravidla hovoríme o *manželskej rodine (conjugel family)*, i keď uzavretie manželstva nie je podmienkou jej existencie. Možno ju diferencovať ako *orientačnú rodinu (family of orientation)*, význam ktorej budeme odvodzovať z procesu socializácie v nej a *reprodukčnú rodinu (family of procreation)*, význam ktorej budeme odvodzovať z jej biologického poslania.

Procesy zmien na sociálnej a štrukturálnej úrovni

Demografické trendy ilustrované na príklade Slovenska

Pôrodnosť

Od roku 1989 sa i na Slovensku reprodukcia spomaľuje, rodí sa stále menej detí, ak neberieme do úvahy nepatrný nárast v roku 2004. Potvrdzujú to všetky sledované ukazovatele natality. Signifikantným ukazovateľom ovplyvňujúcim pôrodnosť je i počet a veková štruktúra reprodukčnej základne. Maximálna fertilita sa u nás sústreďuje do veku medzi 20.—29. rokom života ženy. Počet potenciónálnych rodičiek sa od roku 1990 do roku 2003 výrazne zvýšil, napriek tomu počet pôrodov klesá. Predpokladaný populačný nárast sa neuskutočnil, istý nárast v roku 2004 nedáva záruku významnejších zmien. V reprodukčnom správaní teda nastali trvalé a zásadné zmeny. Porovnanie so západoeurópskymi krajinami ukazuje, že pôrodnosť na Slovensku sa z vysokého nadštandardu v roku 1990 dostala na štandardnú európsku úroveň v roku 1996, ale rok 2001 znamenal pokles Slovenska medzi krajiny s najnižšími hodnotami. Pokles pôrodnosti u nás bol a je determinovaný aj mnohými subjektívnymi okolnosťami a príčinami. Je to predovšetkým politicko-ekonomická transformácia a s ňou súvisiaca nestabilita krajiny, zlá bytová situácia — niekde nedostatok bytov, inde finančná neschopnosť mladých ľudí zabezpečiť si bývanie, zrušenie výhodných mladomanželských pôžičiek, v niektorých regiónoch vysoká nezamestnanosť, spomínané vysoké ceny spotrebného tovaru a služieb. V tomto kontexte je zaujímavá aj pozícia ženy — matky a jej širšie možnosti realizovať sa i v profesionálnej kariére. Nesmieme zanedbať ani vplyvy aktívnejšej, otvorenejšej a intenzívnejšej výchovy v oblasti sexuálnych vzťahov, antikoncepcie ako i výchovy k rodičovstvu, možností viac cestovať a vzdelávať sa, vplyvy širokého prístupu k informáciám rôzneho druhu, nových prúdov v starostlivosti o fyzické i psychické zdravie a zovňajšok, ataky masmédiami predkladaného konzumného životného štýlu, pri realizovaní ktorého môžu byť už dve deti prekážkou. Kombinácia týchto faktorov spolu s intenzívnou individualizáciou sa tiež podieľajú na tvorbe nových vzorcov reprodukčného správania.

Sobášnosť

S klesajúcou pôrodnosťou veľmi úzko súvisí aj sobášnosť. Manželstvo je stále uprednostňované pred mimomanželským spolužitím ako prostredie s väčšími zárukami komplexnej starostlivosti, do ktorého je vhodnejšie priviesť dieťa. V súčasnosti sú u nás vo fertilnom veku ženy silných populačných ročníkov prvej polovice 70. rokov. Aj napriek zvyšovaniu počtu a podielu osôb v sobášnom veku sa počet nových manželstiev nezvyšuje, naopak, postupne mierne klesá a od polovice 90. rokov sa stabilizuje na hladine približne 5 promile do roku 2000, v roku 2001 to bol pokles na 4,4 promile.

Príčiny uvedeného poklesu môžeme hľadať v analógii s príčinami poklesu pôrodnosti. Okrem uvedených problémov však mladí ľudia disponujú i výhodami,

ktoré rovnako determinujú ich rozhodovanie o vstupe do manželstva. Sú to nové možnosti vo vzdelávaní a následnom zvyšovaní kvalifikácie doma i v zahraničí, pracovné pobyty v zahraničí, možnosti cestovať a popri tom sa vzdelávať a zarábať, čo je atraktívne predovšetkým pre študentov. Pri odklade manželstva je nezanedbateľným faktom i snaha vybudovať a udržať si isté pracovné postavenie, ako i konkurencia na trhu práce a potreba vopred sa finančne zabezpečiť. Tieto okolnosti môžeme označiť ako pozitíva vo vzťahu k stabilite potencionálneho manželstva. Patríme medzi európske krajiny s nižším sobášnym vekom a spomínané faktory sa môžu podieľať na jeho zvýšení, čo by mohlo znamenať i zodpovednejší prístup mladých ľudí k manželstvu a rodičovstvu.

Z celkového počtu narodených detí sa napríklad v roku 1950 narodilo mimo manželstva každé dvadsiate dieťa, v roku 2001 už každé piate dieťa (medzi nimi bola viac než polovica prvorodených). I keď je rodina na Slovensku stále vysoko cenená a aj väčšina mladých ľudí si predstavuje, že prežije svoj budúci život v manželstve s deťmi, nepredpokladáme, že by sa tento nárast, napriek poklesu pôrodnosti, zastavil. Na tomto mieste sú skôr zaujímavé úvahy o nových modeloch rodiny nastupujúceho storočia, medzi ktoré bude podľa predpokladov patriť stále viac rodín bez legalizovaného manželského zväzku. Partnerstvá „bez oddacieho listu“ sú a zrejme budú, v kontraste s ich odmietaním v 60. a 70. rokoch minulého storočia, široko akceptované.

Rozvodovosť

Počet rozvodov pomaly a pomerne rovnomerne stúpa, roky 1995 až 1998 pri-niesli dokonca ustálenie sa počtu rozvedených manželstiev. Zatiaľ najvyššia bola rozvodovosť v roku 2001. Problematicky sa dnes javia predovšetkým psychologické dôsledky rozvodov na partnerov a predovšetkým deti, ktorých prítomnosť je v rozvádzajúcich sa manželstvách prevládajúca. Deti ostávajú vo väčšine prípadov v starostlivosti matky a stávajú sa súčasťou neúplnej rodiny⁵, ktorá môže byť v súčasných sociálno-ekonomických podmienkach zdrojom frustrácií pre všetkých jej členov. Máme na mysli hlavne nedostatok finančných prostriedkov na živobytie, nezamestnanosť, osobné problémy rodiča plynúce z neschopnosti samostatne zabezpečovať starostlivosť o deti, nového partnera, prípadne jeho deti ako súčasť novej úplnej rodiny, nevládanie výchovy jedným rodičom apod.

Dostupnosť rozvodov, legislatíva určujúca jeho podmienky môžu byť faktormi ovplyvňujúcimi hodnoty pre porovnanie počtu rozvodov medzi jednotlivými európskymi krajinami, podľa hrubej miery rozvodovosti sa však radíme ku krajinám s nižšou mierou rozvodovosti (P. Guráň, J. Filadelfiová, 1997b, s. 565). *Dnes platí, že spoločenská stigma ako dôsledok rozvodu už nie je aktuálna, takéto riziko sa pri rozhodovaní rozviesť sa neberie do úvahy.* Treba však poznamenať, že mnohonásobne stúpa **riziko** byť postihnutý rozvodom, alebo rozchodom partnerov.

⁵ Častejšie sa upúšťa od pojmu „neúplná rodina“ a tento termín býva nahrádzaný pojmom „rodina s jedným rodičom“, ale i s pojmom u nás ešte nepoužívaným „otcovská rodina“ (*Vater-Familie*) alebo „materská rodina“ (*Mutter-Familie*).

Potratovosť

Demografia rozlišuje spontánny potrat a umelé prerušenie tehotenstva, t.j. interrupciu, ktorá ako demografická udalosť bola na Slovensku ešte koncom 80. rokov problémom číslo jeden vo sfére reprodukčného správania a dodnes je jednou z najdiskutovanejších tém demografického vývoja (J. Filadelfiová, 2001, s. 729).

Žena, ktorá sa rozhodla a i dnes rozhoduje o umelom prerušení tehotenstva má okolo 30 rokov, je vydatá, zamestnaná, materiálne priemerne zabezpečená, vychováva už svoje jedno, prípadne dve deti a týmto spôsobom chce zabrániť tretiemu alebo vyššiemu materstvu. Hlavne pred rokom 1989 plnili potraty funkciu iných, menej dostupných foriem antikoncepcie, boli prejavom nedostatočnej sexuálnej výchovy a celkovej kultúry reprodukčného správania nášho obyvateľstva.

Najvyššiu hodnotu potratovosti sme zaznamenali v roku 1988 a počty potratov v 90. rokoch sú dôkazom zodpovednejšieho sexuálneho správania žien na Slovensku. Výrazný pokles v porovnaní s rokom 1988 predstavuje priaznivý vývoj, ktorý však nepostihuje všetky vekové kategórie rovnomerne. Pokles potratov u najmladších „budúcich matiek“ nebol ani zďaleka taký výrazný ako u spomínaných žien vo veku 25.—29. rokov. Keďže počet narodených detí klesá, pozoruhodné je, že napríklad v roku 2001 pripadlo na 100 narodených detí až 45 potratov.

Zmeny v oblasti vzdelania a vo svete práce

Od čias expanzie vzdelávania (približne od začiatku 60. rokov minulého storočia) sa výrazne predĺžila dĺžka vzdelávania a zvýšila sa aj jeho úroveň. To malo za následok nielen presah obdobia školskej dochádzky a inštitucionálneho vzdelávania z obdobia detstva do obdobia mladosti (adolescencie), ale presah dokonca i do obdobia dospelosti. Najvýznamnejšou zmenou je však vyrovnanie vzdelávacích možností medzi ženami a mužmi, ale v zásade i medzi príslušníkmi rôznych sociálnych vrstiev, čo malo za následok zvýšenie potenciálnej ale aj reálnej sociálnej mobility. Systém vzdelávania, osobitne školstvo ako celok, platí ako alokačný systém, orientovaný na výkon, čím sa stal centrálnym zariadením získavania a prideľovania životných šancí. Táto skutočnosť enormne zvyšuje tlak predovšetkým na deti a mládež.

Zvýšila sa aj intergeneračná mobilita: mnoho mladých ľudí disponuje aj formálne vyšším vzdelaním ako ich rodičia, čo často vyúsťuje do pracovných a zamestnaneckých činností, ktoré sa významne líšia od sociálnej ako aj regionálnej príslušnosti (pôvodu) príslušnej rodiny.

Nové technológie a ekonomický vývoj majú za následok aj významnú reštrukturalizáciu sveta práce, ako aj neustále sa meniace požiadavky na kvalifikáciu. Čoraz výraznejšie sa prejavujú diverzifikácie v procese získavania zamestnania. Samotné zamestnanie sa stáva čoraz nestabilnejším ale aj všestrannejším. Pretechnizovaný svet práce, ktorý je určený princípmi ekonomickej racionality, je charakterizovaný čoraz viac ako abstraktný, zmyslu zbavený a čoraz neprehľadnejší, vyžadujúci si

skôr inštrumentálnu a strategickú orientáciu konania. Skracovanie dennej, týždennej a ročnej pracovnej doby má za následok zvyšovanie voľného času.

Zmeny v sebahodnotení ženy

Ako zvlášť markantné možno považovať zmeny v ženskom spôsobe života. Emancipačné procesy v 60. a najmä 70. rokoch minulého storočia mali za následok zmeny nielen v postojoch, ale i v možnostiach v oblasti vzdelávania a práce a následne spôsobili i všeobecne vyšší podiel žien vo všetkých mimorodinných oblastiach života. Priestor na typicky ženské konanie sa neustále rozširoval. Zvýšená vzdelanostná úroveň žien a vysoký podiel na vzdelávaní, ako i podiel na zamestnaneckom živote vo svete práce mali za následok viac duševnej a ekonomickej nezávislosti, ale i zvyšovanie počtu rozvodov. Odbúraním tradičných „zabezpečení“ žien a tradičných obmedzení priebehu ženského života sa otvorili nové možnosti, ktoré si často navzájom aj protirečia, keďže neraz ide o dilemu orientácie na povolanie alebo rodinu. Tvrdenie F.X. Kaufmanna (1990), ale i početných ďalších autorov ktorí upozorňujú na to, že ženy napriek čoraz vyššej kvalifikácii sú ešte stále na trhu práce znevýhodňované, pričom typicky ženské povolania sú horšie platené, muži sú pre dlhotrvajúci pracovný pomer uprednostňovaní pred ženami, a ženy sa preto častejšie zamestnávajú na neistých miestach s menšími možnosťami zamestnaneckej kariéry, platí dodnes. Ešte stále platí, že čím je nejaká pracovná oblasť pre spoločnosť „centrálnejšia“, čím je nejaká skupina „mocnejšia“, tým menej sú v nej zastúpené ženy a naopak, čím je nejaká oblasť „marginálnejšia“, čím menej je „vplyvná“ nejaká skupina, tým väčšia je pravdepodobnosť účasti žien v tejto sfére (U. Beck, 2004, s. 166).

K podobným záverom dospela E. Steindl (2002) vo svojej dizertačnej práci o rakúskych ženách, obhajovanej na bratislavskej Filozofickej fakulte UK. Treba však uviesť aj skutočnosť, že pokiaľ vytváranie domova prestáva ženám prinášať sociálny status a sociálne uznanie, je len málo pravdepodobné, že by na sociálne uznanie rezignovali (S. Lindenberg, 1989; podľa D. Hamplová, 2003). Práve preto sa snažia získavať spoločenské uznanie mimo rodiny, v zamestnaneckej kariére, spravidla na úkor počtu detí. Vznikol i nový pojem, ktorého obsahom je úsilie oboch (manželských) partnerov uskutočniť vo svojom povolaní kariéru, tzv. *Dual-Career-Family*.

Priebeh ľudského života ako inštitúcia zmeny

V procese deštrukturalizácie a rozpadu pôvodných sociálnych vrstiev a triednej štruktúry dochádza k socializácii nielen mládeže, ale aj „mladých dospelých“ a dospelaj populácie prostredníctvom novej inštitúcie priebehu ľudského života. Na miesto tried a vrstiev nastupujú kategórie životných a rodinných cyklov, ktoré boli spočiatku v jasne definovanom časovom priebehu a ktoré boli definované

prechodmi. Štruktúra priebehu ľudského života bola tvárnená predovšetkým vzťahom k svetu práce, a pozostávala z fázy vzdelávania, získavania a vykonávania zamestnania a dôchodkom (K. Mayer, 1990, 1995). V súvislosti so zmenami v tejto oblasti sa neraz hovorí ako o de-inštitucionalizácii (M. Kohli, 1986), alebo o individualizácii priebehu života (P. Ondrejko, 2002). Pre uvedené termíny je spoločná rezignácia na možnosť nachádzania jednotného významu priebehu ľudského života, zdôrazňovanie plurality a významu prchavosti, krátkodobosti a efemérnosti jednotlivých udalostí v živote človeka (J. Derrida, 1993, 1999). V tejto súvislosti možno konštatovať **pokles rodinnej perspektívy v priebehu života ako samozrejmosti**. Ako dôsledok vzdelanostnej expanzie vznikla nová fáza postadolescencie, ktorá priniesla so sebou markantné váhanie a oneskorenie tranzície ako prechodu a modulácie života v (manželskej) dvojici za účelom rodičovstva. Okrem toho sa tu prejavila aj predĺžená dĺžka ľudského života. Priemerná očakávaná dĺžka života súčasných 60-ročných žien sa odhaduje na 82 rokov, očakávaná dĺžka života rovnako starých mužov na 78 rokov⁶.

Priebeh ľudského života je tak poznačený rôznou dĺžkou jeho niektorých fáz, osobitne fázou poslednou. Ale i tzv. rodinná fáza, resp. spolužitie rodičov a detí sa predovšetkým v dôsledku menšieho počtu detí v rodine skrátila. **Rodinná fáza života človeka vo význame spolužitia rodičov a detí tvorí dnes iba asi štvrtinu z celkového života človeka**. Pred asi 100 rokmi predstavoval spoločný život, ktorý prežila rodina s deťmi približne polovicu ľudského života (R. Nave-Herz, 2002).

Rastúci ekonomický štandard a diferenciácia

Kým počiatkom 60. a 70. rokov minulého storočia možno v Európe zaznamenať stúpajúcu tendenciu materiálnej úrovne života rodín, kde rástli možnosti konzumného spôsobu života a realizácie osobných priání, v podmienkach života rodín na území dnešného Slovenska k výraznejším zmenám nedošlo. Až počiatkom 90. rokov zaznamenávame výrazné zmeny, ktoré sú charakteristické predovšetkým ekonomickou diferenciáciou. Na rozdiel od klasickej štrukturalizácie spoločnosti sa typickým javom stáva redukcia strednej spoločenskej vrstvy, čo nachádza svoj odraz i v rodine na Slovensku⁷. Pritom sociálne štatistiky ústredných orgánov štátnej správy už adekvátne neodrážajú chudobu (na Slovensku i vo viacerých krajinách) a pomoc v hmotnej núdzi už nedosahuje výšku životného minima (S. Rybárová, 2004, s. 30). Táto situácia súvisí jednak s fenoménom nezamestnanosti, ale aj tzv. „zamestnaneckej chudoby“, ohrozenosťou vidieka chudobou a pod. I podľa U. Becka (2004) sa dynamika vývoja pracovného trhu masívne zrýchlila. Štruktúrne zmeny hospodárstva vedú čoraz zriedkavejšie k celoživotnému zamestnaniu a k „normálnemu“ pracovnému pomeru. Následkom je ustavičné narastanie hospodárskej neistoty, čo nadobúda globálny charakter a trvalo sa „udomáčuje“

⁶ Podľa ústnych zdení demografických expertov autorom tohoto príspevku v júni 2004.

⁷ Podrobnejšie pozri o tom Správa o sociálnej situácii obyvateľstva SR v r. 2001, MPSVR SR, 2002 a Správa o sociálnej situácii obyvateľstva SR v r. 2002, MPSVR SR, 2003.

i v Strednej Európe. Jestvuje preto rastúca vzájomná závislosť systému rodinného života s hospodárskym systémom, čo nadobúda neustále väčší existenčný význam pre rastúci počet obyvateľstva.

Sociálny štát a demokratické štruktúry

Štát dnes preberá, príp. organizuje usporiadanie mnohých funkcií, ktoré patrili v minulosti rodine. Zabezpečovanie v starobe, ochrana a starostlivosť o deti a mládež, od samotného vzniku gravidity až po ukončenie školskej dochádzky, starostlivosť o voľnočasové aktivity, ba i talentovanú mládež. Patrí sem i ochrana pred negatívnym sociálnym vplyvom, na verejnosti, na pracovisku ba i v samotnej rodine. Kvalita tejto starostlivosti a ochrany je neraz predmetom kritiky, podstatná je však existencia preberania uvedených funkcií štátom, ako dôsledok inštitucionalizácie demokratických hodnôt a vzniku nových sociálnych noriem, často i v legislatívnej podobe. Nakoľko vládna moc a exekutíva je v značnej miere závislá od rozhodnutí svojich voličov, predstavuje rozsah a kvalita preberania uvedených funkcií významný participačný potenciál obyvateľstva a tým aj zodpovednosť za riešenie problémov, spojených s preberaním a výkonom funkcií, pôvodne prislúchajúcim rodine.

Technologický a sociálny pokrok

Technické výdobytky ostatných desaťročí vyvolali nielen hlboké zmeny v oblasti práce, ale významne zmenili aj každodenný život ľudí. V rodine znamenali nástup strojov a mechanizmov, bielej elektroniky, spojovej a informačnej techniky, ktoré prispeli k novej štruktúracii a uľahčeniu domácich prác, k zmene využívania voľného času (domáce dielničky, „kutilstvo“ a pod.), rozvoju automobilizmu (dochádzka do práce, nákupy, dovolenky, voľný čas a pod.). Ich masové rozšírenie a využívanie v rodine významne prispelo k rozvoju fenoménu informačnej spoločnosti, rozvoju masovej (masmediálnej) kultúry, a následne i k významnému ovplyvňovaniu hodnotových orientácií, vzorcov správania a výchovy detí v rodine.

Pokroky v medicíne a lekárskej starostlivosti prispievajú k predlžovaniu strednej dĺžky ľudského života pri narodení (*life expectancy*), k znižovaniu chorobnosti, ba i k znižovaniu nechcenej bezdetnosti. Z hľadiska rodiny a rodinného života predstavuje osobitný význam prínos hormonálna antikoncepcia, možnosť plánovaného rodičovstva, ale aj liberalizácia sexuality. Vznikla možnosť definitívneho oddelenia sexuálneho života a plodenia potomstva, následne i partnerského bezdetného spolunažívania.

Princípy racionalizácie

Princíp racionalizácie a jeho prienik do procesov modernizácie má podľa Maxa Webera hlboké korene, ktoré poznačili naše myslenie a všetky oblasti spoločenského života. Kto chce byť úspešným, musí svoje stratégie konania orientovať na logiku racionality (J. Huinink, 1995, s. 347).

Ako výraz nesúhlasu s uvedeným vývojom zaznamenávame významné protestné hnutia v ostatnom období. Radikálnej kritike býva podrobovaná osobitne tzv. rozumná racionalita, myslenie, využívajúce tzv. účelové prostriedky, ktoré je neraz považované za základ technického pokroku, ktorý obsahuje v sebe ako svoju integrálnu súčasť „ovládanie prírody“ a jej ničenie ba až zničenie. Protestné hnutia, vrátane vedeckých smerov, sú sprevádzané novými formami zmyslovosti, emocionality, celostného vnímania života a pod. Výstižne o nich pojednáva H. Gunjons (1994, s. 188). Keďže sa uvedené protesty koncentrujú skôr na privátnu sféru života rodiny, dochádza k novým konfliktom a inkompabilite logiky privátneho a verejného života. Pokusy o zosúladzovanie noriem, platných v privátnej a verejnej sfére v každodennom živote končia neúspechom a zdá sa, že sú už vopred odsúdené na neuskutočniteľnosť. Hovoríme o anómii už i v rodine, ako o negatívnych aspektoch individualizácie (P. Ondrejko, 2002).

Všeobecné tendencie liberalizácie

Dnes možno hovoriť o všeobecnej tendencii kultúrnej liberalizácie, najmä vo vzťahu ku kultúrnym normám, čo sa prejavuje v požiadavkách v individuálnej biografii (požiadavky na vierovyznanie, sexuálnu orientáciu, voľbu spôsobu života a i., osobitne v urbánnom prostredí — I. Chorvát, 2002). Súčasne klesá rozsah „tabuizovaných“ foriem života, ktoré sa začínajú hodnotiť už ako „alternatívne“. Proces individualizácie má za následok oslabovanie záväznosti tradičných noriem a hodnôt, pokles významu morálnych a náboženských zákonov. To všetko je úzko spojené s rastúcou anonymitou v mestách, oslabovaním sociálnej kontroly, ale aj so vznikom nových závislostí (na trhu práce, na vzdelávacom systéme, na systéme zdravotného poistenia a pod.). Stúpajú tak individuálne možnosti človeka, ale aj jeho neistota, osobné riziko, ktoré nedosahovalo nikdy dnešných rozmerov osobitne v prípade mladých ľudí (P. Ondrejko, 2002). Výskumy a diskusie otázok zmien hodnotových orientácií sa týkajú predovšetkým pripravenosti akceptovať a podriaďovať sa normám, ale aj hodnotám ako disciplína, poslušnosť, ochota a pripravenosť preberať a niesť zodpovednosť za seba i za iných, skromnosť a náročnosť voči sebe, sebarozvoj a všeobecná vzdelanosť (kultivovanosť). K problémovým hodnotovým orientáciám patria aj nároky na neoprávnenú nadvládu nad inými a problematické postoje k ľudským právam (iných). K podobným záverom dospieva okrem Ulricha Becka mnoho ďalších autorov (Z. Baumann, 2002; S. Hradil, 2002; G. Burkart, 1997⁸; R. Welter-Enderlin, 1992; F.X. Kaufmann, 1990 a i.).

⁸ Autor však zdôrazňuje, že individualizácia nie je univerzálnym trendom.

Pokus o analýzu zmien v rodine

K metodologickým otázkam výskumu rodiny

Ak by sme sa pokúsili operacionalizovať pojem patriarchálna a liberálna rodina, teda pojmy, ktoré tvoria jednu z centrálnych otázok zmien v rodine, pravdepodobne by sme museli vypracovať celý systém ukazovateľov, pomocou ktorých by bolo možné empiricky skúmať prevažujúci spôsob života priemernej slovenskej rodiny. *Výber indikátorov* by musel dokázať pokryť jednotlivé dimenzie príslušného pojmu. Tu je dôležité zdôrazniť, že aj keď vo výskume rozkladáme pojem na jednotlivé indikátory, tieto nemajú zmysel jednotlivo, ale len ako súbor, vzťahujúci sa k príslušnému pojmu. Preto sa často v operacionalizácii pracuje tak s priamymi i nepriamymi indikátormi (P. Ondrejko, 2005, s. 50 a nasl.). K takejto operacionalizácii sme doposiaľ nedospeli.

Určite by sme si v súčasnom období vedeli do istej miery vypomôcť čiastkovými poznatkami Inštitútu pre verejné otázky o odkladaní sobášov, spolužití mužov a žien bez zámeru uzavrieť manželstvo, rastúcej tolerancii k homosexuálnemu spolunažívaniu partnerov, a to mužov i žien, k miere akceptácie interrupcií a pod. Pozoruhodné sú i empiricky doložené zistenia o tom, že v ČR ľudia narodení po roku 1970 majú nižšiu pravdepodobnosť, že začnú žiť s partnerom, než staršie kohorty (D. Hamplová, 2003, s. 26). Najnovšie poznatky zo SRN zdôrazňujú (dokonca) centrálny význam spoločenských makroštruktúr pre vývoj rodiny, s osobitným dôrazom na zmenené roly mužov v rodine (A. Tölke, K. Hank, Hrsg., 2005). Najnovšie švajčiarske a francúzske výskumy (F. Höpflinger, 2005) uvádzajú klesajúci počet permanentne samostatne žijúcich žien i mužov a na úrovni všeobecných hodnôt uvádzajú vysoké pozície rodinného života, osobitne u mladých ľudí. Uvedené ukazovatele však jednak nemožno zovšeobecniť, nakoľko jestvujúce poznatky pochádzajú z čiastkových zisťovaní a často nemajú reprezentatívny charakter, ale podstatnou otázkou je to, či vskutku vyčerpávajú charakteristiku patriarchálnosti a liberálnosti príp. modernosti v spôsobe rodinného života. Príkladom môže byť široká interregionálna varieta podielu nemanželských pôrodov v Európe v roku 2000 — od 4% v Grécku až po 55% vo Švédsku. Rovnako tak variabilný je i počet bezdetných manželstiev v Európe — vo Fínsku, Veľkej Británii, Holandsku, Rakúsku a Švajčiarsku sa pohybuje približne na úrovni 20% manželstiev, v južnej Európe, Francúzsku a Belgicku je toto percento podstatne nižšie (približne 5 až 10%) (A. Pinelli, H.J. Hoffmann-Nowotny, B. Fux, 2001). Indikátory patriarchálneho a liberálneho spôsobu života rodiny môžu byť súčasťou sociálneho javu, jeho prienikom, ale aj širším symptómom. Tu sa stretávame jednak s nebezpečenstvom labelingu a halo-efektu. Pri interpretácii uvedených ukazovateľov bude potom bezvýhradne záležať na východiskovej axiologickej pozícii výskumníka, vzájomnom ovplyvňovaní teórie a empirie, čoho výsledkom bude vždy skresľovanie skutočnosti. Ani z výskumu rodiny sa nesmie stratiť indexikalita, súčasná situácia rodiny a jej kontexty bez ktorých môže ľahko dôjsť k „znásilneniu“ skutočnosti,

cestou „vedeckého“ poznania. Porozumenie, empatia a hermeneutické prístupy je tu nevyhnutné kombinovať s nomologickým a kvantitatívnym prístupom. Rodinu a spôsob jej života totiž nemožno sledovať a skúmať rovnakou optikou, ako jednotlivé aspekty života, z ktorých sa skladá spôsob jej života, ktorý tvorí syntézu celej sústavy ukazovateľov, ktoré doposiaľ nemáme operacionalizovane definované. Je to cesta, ktorá je podmienená transformovaním do jednotlivých kategórií vedeckého diskurzu (A. Giddens, 1976, s. 53, cit. podľa J. Buriánek, 1993, s. 41). Na nasledovných riadkoch sa pokúsime preto iba o predbežnú analýzu zmien v rodine.

K diferenciacii foriem z hľadiska štrukturálno-funkcionalnej perspektívy spoločnosti dochádza nielen v spoločnosti ako celku (systému), ale aj v jej jednotlivých častiach, príp. subsystémoch. K ním patria aj partnerstvo a rodina. V literatúre jestvuje veľké množstvo radikálne sa líšiacich teórií, ktoré sa týkajú tak zmien demografického správania obyvateľstva, ako i rodinného života. Patria sem **normatívne teórie**, ďalej v podstate ekonomizujúce **teórie racionálnej voľby**, **globalizačné teórie**, ako i **teórie pokúšajúce sa o integráciu jestvujúcich teórií**.

Ako premenné znakov diferenciácie rozdielných foriem rodiny budeme v našom prístupe považovať predovšetkým znaky ako „Zloženie domácnosti“, „Spôsob a status partnerských životných foriem rodičov“ ako i „Počet a status detí“ a medzigeneračné vzťahy. Zmeny možno prezentovať z perspektívy (z pohľadu) rodičov, alebo z pohľadu detí. V takomto prípade sa dostávame k nasledovným obrazom zmien a k možnému súčasnému členeniu spôsobov života rodiny:

Manželská rodina. Veľká väčšina detí vyrastá tak ako doposiaľ u svojich vlastných rodičov a v manželskej rodine. Predpokladáme, že v súčasnom období žije takýmto spôsobom života približne 85% detí a rodín. Rozvodovosť (pozri časť *Demografické trendy...*) v súčasnom období nestúpa, a podľa nášho odhadu zostáva o niečo viac ako 3/4 detí ušetrených rozvodu resp. oddeleného života svojich rodičov, minimálne až do 18 roku svojho života. Osobitnú pozornosť by si zaslúžila problematika mužov vo vzťahu zakladania rodín, ako i problematika otcovstva, ktorá sa z okruhu nášho záujmu až na malé výnimky (napr. Chorvát v SR, Maříková v ČR) postupne vytráca. Za významné považujeme najnovšie zistenie, podľa ktorého muži v nezávislých (nie v zamestnaneckom pomere) a slobodných povolaniach (v SRN) signifikantne menej často uzatvárajú manželstvá a menej často sa stávajú otcami v porovnaní s mužmi v robotníckych povolaniach, zamestnancami a úradníkmi (A. Tölke, K. Hank, 2005).

Nemanželské spolunažívanie s deťmi. Počet rodín s deťmi, žijúcich bez uzavretia manželstva sa za uplynulé desaťročie síce zväčšil, ale v porovnaní s väčšinou vyspelých európskych štátov predstavuje zanedbateľné percento (predpokladáme, že cca 0,5%). Istý počet prvorodených detí rodičov, ktoré sa narodia bez uzavretia manželstva rodičov sa napokon ocitá v rodine, ktorej rodičia dodatočne manželstvo (po narodení dieťaťa) uzavreli. Presnejšie a podrobnejšie údaje o tomto vývoji na území SR zatiaľ absentujú. Isté poznatky o kohabitácii jako jednej z foriem partnerského spolužitia v SR uvádzajú Mládek a Širočková, ktorí vychádzajú zo sčítania obyvateľstva, domov a bytov v roku 2001. Hovoria o náraste kohabitácii na 30 466, 1,65 kohabitantov na 100 zosobašených osôb. Podľa uvedených autorov

počet kohabitantov rýchlo narastá a maximum dosahuje vo vekovej kategórii 25—30 ročných, najmä u slobodných a rozvedených (J. Mládek, J. Širočková, 2004, s. 427—428).

Rodiny iba s jedným z rodičov. Počet rodín, v ktorých vychováva resp. stará sa o dieťa iba jeden z rodičov značne narástol. Pritom pokladáme za druhoradé, či v starostlivosti o dieťa iba jedným z rodičov dochádza z dôvodov neplnenia si rodičovských povinností, z dôvodu rozvodu, oddeleného spôsobu života rodičov, smrti jedného z rodičov, výkonu trestu odňatia slobody a i. Mnoho rodičov, predovšetkým žien, má skúsenosti života minimálne s dočasným, viac či menej krátkodobým samostatným staraním sa o dieťa (deti). Značné percento rodín iba s jedným rodičov (odhadujeme cca 10%) nemá absolútne žiadne kontakty s druhým z rodičov.

Rodiny s nevlastnými deťmi (aspoň jedného rodiča) a tzv. pokračovacie rodiny (s uzavretím manželstva po smrti jedného z rodičov alebo po rozvode). Mnoho maloletých detí so svojimi sociálnymi rodičmi nemá príbuzenský vzťah. Sú to rodiny, v ktorých z najrôznejších dôvodov nejestvuje biologický vzťah medzi deťmi a rodičmi. Určité percento detí (cca 6%) počas svojho života aspoň dočasne prežije takýto vzťah.

Počet detí v rodine. Aj keď sa celkove priemerný počet detí v rodine znížil, predsa len väčšina detí vyrastá v rodine so súrodencami. Pritom narastá počet jednodetných rodín. Z makrosociologického pohľadu možno celkove konštatovať, že pokles plodnosti je pod hranicou čistej reprodukcie obyvateľstva.

Medzigeneračné vzťahy. V dôsledku predlžovania strednej dĺžky ľudského života a znižovania počtu detí v rodine majú ľudia dnes viac vertikálnych a menej horizontálnych rodinných vzťahov, čo znamená, že spôsob rodinného života zahŕňa čoraz častejšie viac generácií ale čoraz menej členov (príslušníkov) tej istej generácie. Tak sa neraz stáva, že príslušníci viacerých generácií (dokonca i štyroch) žijú súčasne (v rôznych rodinách). Pri dospelom človeku, ktorý sa musí starať tak o svojich vlastných rodičov, ako aj o svoje vlastné deti (niekedy aj vnukov) hovoríme ako o „sendvičovej generácii“ (*Sandwich-Generation*). Ani tento fenomén nie je v našej populácii dostatočne zmapovaný, vo vyspelých štátoch Európy sa týka cca 7 až 8% obyvateľstva (R. Peuckert, 2002). Predlžovanie ľudského života má však za následok aj dlhšie trvanie spoločného života generácií a medzigeneračných vzťahov v rámci jednej rodiny. Odpoveď na charakter týchto vzťahov očakávame i od súčasne prebiehajúceho už spomínaného empirického výskumu o slovenskej rodine na prahu tretieho tisícročia v medzinárodnom porovnaní.

Mnohí autori (Nave-Herz, Neumann, Höpflinger, ale aj Singly) sa nazdávajú, že tézu o „izolovanej jadrovej rodine“ je nevyhnutné v ostatnom čase odmietnuť. Hoci žije istá časť starších ľudí v domove dôchodcov, ako aj z dôvodov zvýšených požiadaviek na intimitu v rodine sa stretávame s dvojgeneračnou rodinou v jednej domácnosti, predsa aj trojgeneračné rodiny nie sú ani v SR žiadnou výnimkou. Sledované štatistické ukazovatele v SR sú v tomto smere nevhodné pre mapovanie uvedeného fenoménu a ak by sme sa o ne chceli oprieť, sú zavádzajúce, nevalidné, vypovedajúce o inej skutočnosti. Nevypovedajú vôbec nič o kvalite medzigeneračných vzťahov, ba ani o ich kvantite.

Zmeny v rodinnej každodennosti

Každodenný život v rodine sa významne zmenil predovšetkým vo vzťahu k deťom. Zmenou kultúrnych a štrukturálnych podmienok organizácie rodinného spolužitia dochádza k zmene mocenských pomerov medzi rodičmi a súčasne i k „emancipácii“ dieťaťa. Hlavné ťažisko vo výchove v rodine z poslušnosti a podriadenosti (autorite) sa presúva postupne čoraz častejšie k hodnotám akými sú *samostatnosť* a *slobodná vôľa*. To nachádza svoj odraz aj vo vedení domácnosti, v ktorej sa uplatňuje čoraz častejšie dohoda všetkých členov domácnosti, oproti predchádzajúcej, len prednádávnom rozhodujúcej pozícii rodičov, osobitne otca. Vzťahy v rodine sú čoraz menej poznačené hierarchickým a autoritatívnym zaobchádzaním s deťmi, ale i medzi rodičmi navzájom. Niektorí autori (napr. Schneewind, Peuckert a i.) sa dokonca nazdávajú, že **najvýznamnejšia epochálna zmena v rodine nespočíva v pluralizácii foriem a spôsobov života rodín, ale v zmene v orientácii na partnerstvo ako normy vo vnútri rodinných vzťahov.**

Rovnosť vzdelávacích príležitostí žien mala za následok nielen väčšiu zamestnanosť žien, ale súčasne aj matiek. I keď po narodení prvého dieťaťa isté percento žien zostáva mimo pracovného pomeru, naprostá väčšina (podľa kvalifikovaného odhadu cca 79 až 87%) zostáva v zamestnaneckom pomere, zväčša v plnom, z menšej časti v skrátanom resp. čiastkovom. Dokonca aj po narodení druhého dieťaťa zostáva v pracovnom pomere rozhodujúca väčšina žien. Zostávanie v pracovnom pomere je považované za zabezpečenie vlastnej ekonomickej nezávislosti, ale i snahou o zachovanie možností v povolani v rýchlo sa meniacom svete práce. Takéto správanie zo strany žien a matiek možno nazvať racionálnou stratégiou.

Vnútorodinná deľba práce medzi pohlaviami bezprostredne súvisí so zamestnaním žien (mimo domácnosti). Tradičná vnútorodinná deľba práce, osobitne vo veci domácich prác sa síce postupne mení, ale ženy v rodine zostávajú stále vo väčšej miere „kompetentnejšie“ v domácich prácach ako muži. Faktom zostáva, že i zamestnané ženy naďalej vykonávajú väčšinu domácich prác. Táto skutočnosť je neraz označovaná ako retradicionalizácia alebo pasca zrovnoprávnenia. Rovnosť v prístupe k zamestnaniu sa teda iba v malej miere prejavila vo vnútorodinnej deľbe práce, ktorá zostáva rodovo špecifická. Naprostá väčšina žien a matiek sa dokonca i cíti zodpovedná za vedenie domácnosti a starostlivosť o dieťa. Vzniká tak rozpor: na jednej strane ideál ba i norma vyrovnaných partnerských vzťahov i v domácnosti, ale faktické pokračovanie v rodovo špecifickej deľbe práce v domácnosti.

Pribúdajúce ekonomické zaťažovanie rodín. Zvýšenou zamestnanosťou oboch partnerov mali by disponovať rodiny väčším objemom finančných prostriedkov. Starostlivosť o deti však predstavuje enormné finančné zaťaženie, ktoré neustále rastie. Táto neoddiskutovateľná skutočnosť sa bezprostredne odráža v menšom počte detí v rodine, ako i v odklade privádzania detí na svet na neskoršie obdobie, v nádeji na za ten čas lepšiu materiálnu aj finančnú pripravenosť. Deti môžu dokonca predstavovať i riziko (relatívnej) chudoby rodiny, ale i života pod úrovňou existenčného minima. Uvedené problémy vystupujú s osobitnou naliehavosťou v neúplných rodinách, najmä tam, kde je matka jedinou živiteľkou a jediným zdrojom

príjmov v rodine. S uvedeným javom neraz súvisí i nevyhnutnosť pomoci rodičov mladým manželom s deťmi, príp. i odkázanosť na takúto pomoc, ba i dlhodobú závislosť od rodičov.

Rodiny musia vynakladať v každodennom živote **čoraz väčšie úsilie na vzájomnú komunikáciu rodičovských partnerov i detí**, čo je podmienkou usporiadania názorov na centrálné otázky spoločného života rodiny. Zamestnanosť oboch rodičov, rastúce nároky na voľnočasové aktivity, vrátane dovolení, najrôznejšie povinnosti členov rodiny mimo domácnosti (v obci, politické, klubové, spoločenské, susedské, a pod.), vzdialenosť pracoviska od miesta bydliska, stúpajúce nároky na starostlivosť o deti a ich zdravie (školské povinnosti, mimoškolské učenie i voľnočasové aktivity a záujmy), úsilie o hľadanie a nachádzanie konsenzu, teda javy, ktoré poznačujú každodenný život, kladú mimoriadne nároky na všetkých členov rodiny. V prípade, že niektorý z rodičov sa navyiac dlhší čas nezdržiava v mieste bydliska (cestovanie za prácou do zahraničia, týždňovky a pod.) túto situáciu ešte viac sťažujú a komplikujú. Hlavná záťaž i zodpovednosť v takom pripadá opäť matke ako jej úloha. V prípade slobodnej alebo ovdovelej matky je situácia ešte zložitejšia, nakoľko sa často spája okrem riešenia každodenných problémov s jej úsilím hľadať a nájsť vhodného partnera pre seba i pre svoje dieťa (deti).

Zmeny v hodnotových orientáciách a v postojoch

Hodnota rodiny a detí. Takmer všetky disponibilné závery empirických výskumov vo väčšine európskych štátov svedčia o tom, že postoje k manželstvu i rodine dosahujú u všetkých skupín obyvateľstva vysokú hodnotu a stávajú sa východiskom normatívnych teórií, ktoré zdôrazňujú význam hodnôt v ľudskom správaní, vrátane rodinného života. Význam rodiny pre subjektívnu životnú spokojnosť dokonca narastá. Ženatí muži a vydaté ženy sú na rozdiel od slobodných celkove spokojnejší so svojim životom, trpia menej často depresiami, úzkosťami a ďalšími psychickými problémami (D. Hamplová, 2004, s. 17). Manželstvo poskytuje emocionálne i sociálne zázemie, a pomáha udržiavať a budovať ľudskú identitu (P.L. Berger, H. Kellner, 1979). Zdá sa, že práve kvôli čoraz častejšie absentujúcej životnej istote a bezpečnosti získavajú sociálne väzby a rodina narastajúci význam osobitne pre mladú generáciu, čo zisťujeme ako isté prvé signály z práve prebiehajúceho výskumu slovenskej rodiny na prahu 3. tisícročia v medzinárodnom porovnaní (VEGA 2003—2006). Takto ponímaná rodina ako hodnota sa stáva predmetom hľadania a (často nenaplnenej) túžby po spoločenstve, stabilite a poriadku, ktoré sú v zmysle baumanovskej tekutej modernity a beckovskej rizikovej spoločnosti čoraz zriedkavejšími.

Rastúce nároky na rodičovstvo. Možnosti plánovaného rodičovstva vytvárajú zdanie, akoby väčšina detí prichádzala na svet plánovane. Toto zdanie sprevádza názor, že keďže ide o plánované rodičovstvo, rodičia sú náležite pripravení zvládať problémy a ťažkosti, vrátane intervencií do socializačného procesu svojich detí. Preto sa usiluje spoločnosť preniesť ťažisko zodpovednosti za zdravie, materiálne

zabezpečenie, trávenie voľného času, výber povolania, voľbu priateľov i partnerov, kultúrne správanie, za výchovu a vzdelávanie detí na rodičov, a to tak v rodine, ako i na verejnosti, v škole a v ostatných inštitúciách spoločnosti. Preto nároky na rodičovstvo neklesajú, ale čoraz viac stúpajú. Vzniká celý **nový komplex noriem a očakávaní od rodičov, čím sa stáva rola rodičov čoraz zložitejšou, náročnejšou a ťažšou**. Jedným z možných dôsledkov je zriekanie sa rodičovstva vzhľadom na „nepripravenosť“ potenciálnych rodičov na tak zložité úlohy. Možno teda konštatovať silnejšiu inštitucionalizáciu rodičovstva, ktorá ale nespočíva na racionálnych, ale skôr na iluzórnych základoch. Treba v tejto súvislosti spomenúť aj tézy francúzskeho sociálneho historika Philippe Aries (1983). Sústreďenie rodičovského úsilia na „kvalitu“ vlastných detí, prostredníctvom adekvátnej socializácie a kvalitného formálneho vzdelávania, v čom vidí okrem iného popri iných dôvodov centrálne vysvetlenie poklesu pôrodnosti zmeneného demografického správania obyvateľstva.

Zmenené nároky na partnerské vzťahy. Jedným zo znakov súčasného spolužitia partnerov je snaha spojiť manželstvo a lásku, resp inštitúciu a emócie v manželskú lásku. Zdôrazňovanie manželstva ako vzájomného rovnocenného partnerského spolužitia posilnilo status mladých manželstiev voči manželstvám staršej generácii, v ktorej nehrali vždy prvoradú úlohu láska a vzájomné porozumenie. Ťažisko na zdôrazňovanie kvality partnerských vzťahov zaznamenávame v celej Európe v 60. rokoch minulého storočia. Vlastné deti síce nestratili v rodine na svojom význame, ich sociálna pozícia na vrchole hierarchie hodnôt sa ale postupne stráca resp. klesá. Následky sa pochopiteľne prejavujú aj v poklese pôrodnosti, príp. aj v bezdetnosti, ale aj v narastajúcej pripravenosti zrušiť partnerstvo, ak sa jeho „kvalita“ ukáže ako nedostatočná. K tomu pristupujú rastúce nároky a možnosti na sebarealizáciu a individuálnu autonómiu, silnejúca konzumná a trhová orientácia, ako aj rastúce možnosti vzdelávania a profesijného rastu žien, s čím je spojená aj emancipácia voči pôvodnému rozloženiu rolí v rodine. Vzniká silnejúca požiadavka na intimitu, ktorá sa dá plnšie realizovať v jadrovej rodine, intimitu, ktorá sa prejavuje v jednote lásky, manželstva a sexualite. Táto trojjediná jednota znamená definitívny koniec patriarchálneho manželského vzťahu, lebo manželská láska spočíva teraz už vždy na vzájomnosti. Súčasne sa však objavuje s osobitnou naliehavosťou nová otázka — ak je základom takéhoto manželského spolužitia láska a vzájomná sexuálna príťažlivosť, ako postupovať v prípade emocionálneho ochladnutia a straty sexuálnej príťažlivosti? Je to dôvod na zánik manželstva, vrátane narastajúcich, ba i neriešiteľných komplikácií, spojených s osudom detí?

Známe sú však aj teórie, podľa ktorých počínajúc koncom 60. rokov 20. storočia sa postupne začína meniť konštrukcia manželstva ako inštitúcie, spočívajúcej výlučne na láske, manželskom spolužití a sexualite. Čoraz častejšie získavajú mladí ľudia predmanželské sexuálne skúsenosti a zmierňujú sa i diskriminalizácia slobodných matiek a nemanželských detí a to i pred zákonom. Narastá počet spolunažívania partnerov bez uzavretia manželstva. No súčasne rastie i hodnota manželského spolunažívania v proklamovaných hodnotových orientáciách a vytrácajú sa názory o zániku manželstva ako prekonanej spoločenskej inštitúcii. Nazdávame sa, že sme

v súčasnosti svedkami prvých signálov nového **vzostupu sobášnosti a manželstva**, teraz už zbaveného patriarchálneho balastu a integrujúceho nielen lásku, manželské spolunažívanie a sexualitu, ale aj väčšiu vzájomnú toleranciu, priateľstvo a vzájomnú oporu, refúgium ako znovunadobúdanie síl a oddych od každodenného zhonu, „oddych“ od diktátu konkurencie a nestability a neraz i hospodárskeho partnerstva. Manželstvo teraz už nie z povinnosti a diktátu (spoločnosti, náboženského presvedčenia, hospodárskej odkázanosti, tradície a pod.), ale z presvedčenia a istoty, že v nevyhnutnom prípade, ako i v prípade zlyhania je možné aj takéto spolunažívanie bez dramatizácie ukončiť. Či už budeme nazývať takéto spolunažívanie v rodine ako krehkejšie, fragilizované, zdanlivo menej stabilné, už dnes sme svedkami vytvárania pevnejších základov rodiny, postavených na uvedených princípoch. Vychádzame z predpokladu, že ešte nikdy nežilo toľko ľudí v časove tak dlhom monogamnom manželskom partnerstve ako v súčasnosti, čo môže byť zdrojom nášho čiastočného optimizmu.

Záver

Zahraničné sociologické štúdie a sociológovia rodiny, o ktoré sme nútení sa neraz opierať v dôsledku malej pozornosti najmä domácej sociológie otázkam rodiny majú ku generalizácii poznatkov a vysvetlení uvedených sociálnych javov, vrátane demografického správania obyvateľstva posledných desaťročí veľmi zdržanlivé, ba kritické stanovisko (napr. B. Huinink, 1995, s. 240 a nasl.; K.P. Strohmeier, 1997, s. 293 a nasl.). Argumentujú, že zovšeobecňovanie krajovo špecifického vývoja bez časového skúmania je predčasné a mnohé hypotézy o „Druhej demografickej revolúcii“ nie sú empiricky preukázané, opierajú sa iba o empatiu a „chápanie“ súčasného vývoja. Všeobecnejšia sociologická teória rodinných zmien zatiaľ skutočne nejestvuje. Jestvuje iba celý rad divergentných interpretácií. Teoretické vysvetlenie a interpretačná sila jednotlivých, veľmi heterogénnych argumentácií, podobne ako aj empirických výskumov spočívajú na veľmi rozdielnej úrovni.

Jednotnosť v názoroch, s ktorými musíme aj my súhlasiť, jestvuje iba v tom, že sociálna realita rodinného života je veľmi rôznorodá, a stojíme dnes pred riešením mimoriadne komplexnej problematiky. Ťažkosti, spojené s analýzou vývoja rodiny v priebehu ostatných desaťročí a s analýzou jej súčasnej situácie vyplývajú z toho, že rodinu je treba analyzovať a zobrazovať v rámci „postmoderného“ vývoja, ktorý je poznačený ambivalentnosťou, mnohosťou deklarovaných zámerov, multiperspektívnosťou a protirečeniami na rôznych úrovniach (K. Lüscher, 1988, 1995, 1996).

B. Huinink (1995) upozorňuje na protirečenia, v ktorých sa dnes nachádzajú samotné rodiny: rodiny žijú v protirečeníach medzi zbytkom tradičných vzorcov správania a obrazom rodiny s konvenčnými formami deľby práce medzi mužom a ženou na strane jednej a rastúcimi nárokmi na individuálnu autonómiu, ako aj

zmiernovania vzájomnej závislosti jednotlivých členov rodiny, rodičovských partnerov navzájom, i detí. Popri tom sú tu i protirečenia v požiadavkách vo svete práce a konzumu a požiadavkami individuálneho vývoja v samotnej rodine. Sociológia rodiny sa musí o. i. pokúsiť aj o riešenie protirečenia medzi narastajúcou pluralitou možností a „ponúk“ na usporiadanie vlastného života mimo rodiny a pre rodinu nevyhnutných trvalých vzťahov. Napokon jestvuje aj protirečenie medzi vysokými individuálnymi očakávaniami a očakávaniami spoločnosti voči rodine a súčasne často pociťovaná ako celkom *nedostatočná spoločenská podpora rodiny*.

Otázka, či práve uvedené otázky a protirečenia vedú ku „Kríze rodiny“, alebo či ju v budúcnosti skutočne vyvolajú je predmetom kontroverzných diskusií. V diskusiách sa poukazuje na rôzne aspekty predpokladanej krízy⁹.

Na záver by sme mohli konštatovať, že vývoj slovenskej rodiny v poslednom desaťročí odráža zmes historickej kontinuity a významných zmien. Aj u mladých rodín (mladej generácie) dominuje kombinácia tradičných a postmoderných hodnotových postojov a foriem života. Vyslovujeme ideovú hypotézu, podľa ktorej sa život slovenskej rodiny nachádza medzi kontinuitou a zmenou, teda kvalitou, ktorej jednotlivé aspekty a atribúty bude nevyhnutné empiricky identifikovať a verifikovať, ale následne aj *hodnotiť*, ak nemáme následne iba nečinne prihliadať tomuto vývoju, a pokúsiť sa do tohoto vývoja na základe výsledkov hodnotenia pozitívne intervenovať na *makroúrovni* (predovšetkým v kreovaní adekvátnej a cieľavedomej rodinnej politiky, zbavenej vulgárneho ekonomizmu), ale i na *mikroúrovni*, prostredníctvom sociálnej práce, poradenstva, regionálnej, školskej a komunálnej rodinnej politiky, s aktivizáciou všetkých zúčastnených, vrátane vedy a výskumu.

Literatúra

- Aries Ph., 1983: *Two successive motivations for declining birth rates in the West*. „Population and Development Review“, 6, s. 645—650.
- Burr H., Reiss I., Nye F.J., Eds., 1979: *Contemporary Theories about the Family*. Glencoe: Free Press.
- Badinter E., 1998: *Materská láska od 17. storočia po súčasnosť*. Bratislava: Aspekt.
- Bauman Z., 2002: *Tekutá modernita*. Praha: Mladá fronta.
- Beck U., 2004: *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp 1986, čes. preklad Riziková společnost. Praha: Slon.
- Berger P.L., Kellner H., 1979: *Marriage and social construction of reality*. In: P.L. Berger: *Facing up to Modernity*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Brezák J., 1999: *Rozvodovosť a populačný pokles*. In: P. Ondrejko, J. Brezák, M. Vlčková, ed.: *Sociálna patológia*. Bratislava: PedF UK, s. 100—108.
- Burkart G., 1997: *Lebensphasen — Liebesphasen. Von Paar zur Ehe zum Single und zurück?* Opladen: Leske u. Budrich.

⁹ Prehľad o diskusiách o kríze rodiny pozri L.A. Vaskovics (1997, s. 26 a nasl.).

- Derrida J., 1999: *Gramatológia*. Bratislava: Archa.
- Derrida J., 1993: *Struktúra, znak a hra v diskursu vied o človeku*. In: *Texty k dekonstrukcii*. Bratislava: Archa, s. 177—195.
- De Singly F., 1999: *Sociologie současné rodiny*. 1. vyd. Praha: Portál.
- Filadelfiová J., Guráň P., 1998: *Vídiecka rodina 90. rokov: Hodnoty a stratégie*. In: I. Radičová, ed.: *Vieme čo odmietame a vieme čo chceme? (Životné stratégie občanov Slovenska)*. Bratislava: S.P.A.C.A., s. 60—94.
- Filadelfiová J., 2003: *Áká je slovenská rodina?* „Národná obroda“, 15. 5., s. 5.
- Filadelfiová J., 2001: *Demografický vývoj*. In: M. Kollár, G. Mesežnikov, ed.: *Slovensko 2001*. Bratislava: Inštitút pre verejné otázky, s. 723—754.
- Filadelfiová J., 1998: *O rodinách na Slovensku*. „Závislosť“, roč. 6, č. 18, s. 36—38.
- Filadelfiová J., 1997: *Stanovisko Medzinárodného strediska pre štúdium rodiny k problematike demografického vývoja na Slovensku*. In: *Demografická situácia na Slovensku. (Zborník príspevkov)*. Bratislava: Mona Cont, s. 98—100.
- Fuchsová K. 1997: *Násilie — biele miesto na mape súčasnej rodiny*. „Sociológia“, roč. 29, č. 5, s. 537—548.
- Giddens A., 1976: *New Rules of Sociological Method*. Hutchinson: podľa Buriánek J.: *Systémová sociologie*. Praha: Acta Universitatis Caroline, Monographia CXLVII, 1993.
- Gunjons H. 1994: *Pädagogisches Grundwissen*. Bad Heilbrunn: Klinkhardt, 2. vyd.
- Guráň P., Filadelfiová J., 1998: *Rodinné správanie a rodinné stratégie na Slovensku*. In: *Empatia*, roč. 5, č. 2, s. 37—42.
- Guráň P., Filadelfiová J., Ritomský A., 1997a: *Tradičné verzus moderné: zmeny a život súčasných rodín*. „Sociológia“, roč. 29, č. 1, s. 5—20.
- Guráň P., Filadelfiová J., 1997: „Rodina 1996/97“. „Mozaika rodiny“, roč. 4, č. 3.
- Guráň P., Filadelfiová J., 1997b: *Hlavné demografické trendy: Slovensko 1996*. „Sociológia“, roč. 29, č. 5, s. 563—578.
- Guráň P., Filadelfiová J., 1994: *Rodina a poznávanie: reflexia vybraných aspektov*. In: *Rodina ako predmet vedy. Zborník príspevkov z medzinárodného sympózia*. Bratislava: MŠSR, s. 4—6.
- Guráň P., Filadelfiová J., 1998: *Rodina na Slovensku*. „Mozaika rodiny“, roč. 5, č. 2.
- Guráň P., 1993: *Hodnotový svet rodiny*. In: *Rodina na Slovensku (Účelová publikácia MPSVR SR k Medzinárodnému roku rodiny)*. Bratislava: DS Public, s. 15—22.
- Hamplová D., 2003: *Vstup do manželství a nesezdaného soužití v ČR po roce 1989 v souvislosti se vzděláním*. Praha: SÚ AV ČR.
- Hamplová D., 2004: *Životní spokojenost: rodina, práce a další faktory*. Praha: SÚ Akademie věd ČR.
- Höpflinger F.: *Beobachtungen zum Wandel und zur Kontinuität von Lebensformen in den letzten Jahrzehnten*. On-line: <http://www.mypage.bluewin.ch/hoepf>.
- Hradil S., 2002: *Vom Wandel des Wertewandels — Die Individualisierung und ihre Gegenbewegungen*. In: W. Glatzer, R. Habich, K. Mayer, Hrsg.: *Sozialer Wandel gesellschaftliche Dauerbeobachtung*. Opladen: Leske u. Budrich.
- Huinink J., 1995: *Warum noch Familie? Zur Attraktivität von Partnerschaft und Elternschaft in unserer Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Campus Verlag.
- Chorvát I., 1999: *Muž-otec v súčasnej rodine*. Banská Bystrica: UMB, Ekonomická fakulta.
- Chorvát I., ed., 2002: *Premený rodiny v urbánnom prostredí*. Banská Bystrica: Inštitút sociálnych a kultúrnych štúdií Fakulty humanitných vied UMB.

- Kaufmann F.X., 1990: *Zukunft der Familie: Stabilität, Stabilitätsrisiken und Wandel der familialen Lebensformen sowie ihre gesellschaftlichen und politischen Bedingungen*. München: Beck.
- Kohli M., 1986: *Gesellschaftszeit und Lebenszeit*. In: „Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie“, roč. 37, s. 1—29.
- Kohli M., 1985: *Die Institutionalisierung des Lebenslaufs — Der Lebenslauf im Strukturwandel der Moderne*. In: „Soziale Welt“. Sonderheft 4. Göttingen, s. 183—208.
- König R., 2002: *Schriften — Ausgabe letzter Hand*. Bd.14: *Familiensoziologie*, hrsg.von Nave-Herz R. Opladen: Laske u. Budrich.
- Lenczová T. a i., 1995: *Návrh koncepcie štátnej rodinnej politiky SR*. Bratislava, VÚP-SVR.
- Lenczová T., 1994: *Vecné kompetencie štátu v rodinnej politike*. In: *Rodina ako predmet vedy (zborník príspevkov)*. Bratislava: MŠSR, s. 29—30.
- Lenczová T., 2001: *K charakteru koncepcie rodinnej politiky na Slovensku*. „Sociológia“, roč. 33, č. 4, s. 353—374.
- Lindberg S., 1989: *Social Approval, Fertility and Female Labour Market*. In: J.J. Siegers, J. Jong-Gierveld, E. Van Imhoff, eds.: *Female Labour Market Behaviour and Fertility*. Heidelberg: Springer Verlag.
- Lüscher K., 1988: *Familie und Familienpolitik im Übergang zur Postmoderne*. In: K. Lüscher, F. Schultheis, M. Wehrspaun, Hrsg.: *Die „Postmoderne“ Familie. Familiäre Strategien und Familienpolitik in einer Übergangszeit*. Konstanz: Universitätsverlag, s. 15—36.
- Lüscher K., 1995: *Familie und Postmoderne*. In: B. Nauck, C. Onnen-Isemann, Hrsg.: *Familie im Brennpunkt von Wissenschaft und Forschung*. Neuwied/Kriftel/Berlin: Luchterhand, s. 2—15.
- Lüscher K., 1996: *Nach der postmodernen Familie*. In: H.-P. Buba, N.F. Schneider, Hrsg.: *Familie. Zwischen gesellschaftlicher Prägung und individuellem Design*. Opladen: Westdeutscher Verlag, s. 23—36.
- Maříková H.: *Proměny současné české rodiny*. 1. vyd. Praha: Slon 2000.
- Maříková H., 1998: *Muž v rodině*. Vytúpenie na seminári v SÚ AV ČR 14. mája.
- Matoušek O., 1997: *Rodina jako instituce a vztahová síť*. 2. vyd. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Matthias-Black H.: *Soziologie der Lebensformen und der privaten Lebensführung — Anmerkungen zu Werner Schneiders Soziologie des Privaten*. In: „Soziale Welt, Zeitschrift für sozialwissenschaftliche Forschung und Praxis“, roč. 53, 2002, s. 423—436.
- Matulník J., Pastor K., 1997: *Pokles pôrodnosti na Slovensku ako deviácia a ako výskumný problém*. „Sociológia“, roč. 29, č. 5, s. 549—562.
- Mayer K., 1990: *Lebensverläufe und sozialer Wandel. Anmerkungen zu einem Forschungsprogramm*. In: „Sonderheft 31 der Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie“. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Mayer K., 1995: *Gesellschaftlicher Wandel, Kohortenungleichheit und Lebensverläufe*. In: P. Berger, P. Sopp, Hrsg.: *Sozialstruktur und Lebenslauf*. Opladen: Laske und Budrich.
- Mládek J., Širočková J., 2004: *Kohabitácia ako jedna z foriem partnerského spoluzitia obyvateľstva Slovenska*. „Sociológia“, roč. 36, č. 5, s. 423—454.
- Možný I., 1999: *Sociologie rodiny*. Praha: Slon.
- Nave-Herz R., 2002: *Kontinuität und Wandel der Familie: Eine zeitgeschichtliche Analyse*. Stuttgart: Lucius und Lucius.

- Nave-Herz R., 1994: *Familie heute. Wandel der Familienstrukturen und Folgen für die Erziehung*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Nave-Herz R., 2004: *Ehe- und Familiensoziologie*. Weinheim u. München: Juventa.
- Ondrejko P., 2000: *Modernizácia a anómia. Je aktuálna i v súčasnej slovenskej spoločnosti?* „Sociológia“, roč. 32, č. 1, s. 1—18.
- Ondrejko P., 1997: *Socializácia mládeže ako východisková kategória sociológie výchovy a sociológie mládeže*. 1. vyd. Bratislava: Veda.
- Ondrejko P., 1995: *Úvod do sociológie výchovy*. 1. vyd. Bratislava: Veda.
- Ondrejko P., 2002: *Globalizácia a individualizácia mládeže. Negatívne stránky*. Bratislava: Veda.
- Ondrejko P., 2005: *Úvod do metodológie sociálnych vied*. Bratislava: Regent.
- Peuckert R., 2002: *Familienformen im sozialen Wandel*. Opladen: Leske u. Budrich.
- Pinelli A., Hoffmann-Nowotny H.J., Fux B., 2001: *Fécondité et nouveaux types de ménages et de formation de la famille en Europe*. Strasbourg: Council of Europe Publ., Population Studies Nr. 35.
- Pinelli A., Di Giulio P., 2003: *Fertility in the enlarget European Union*. Roma: University of Roma.
- Rybárová S., 2004: *Spoločné indikátory chudoby a sociálnej exklúzie*. In: *Otázky merania chudoby*. Bratislava: Friedrich Ebert Stiftung e.V.
- Sak P., 2000: *Proměny české mládeže*. 1. vyd. Praha: Petrklíč.
- Schneewind K.A., 1998: *Wandel der Familie*. Göttingen, Bern, Toronto, Seattle: Hogrefe.
- Schneewind K.A., 1994: *Erziehung und Sozialisation in der Familie*. In: K.A. Schneewind, Hrsg.: *Psychologie der Erziehung und Sozialisation*. Göttingen, Bern, Toronto, Seattle: Hogrefe.
- Sopóci J., 2000: *Sociálne inštitúcie a sociálna zmena*. Bratislava: Univerzita Komenského.
- Steindl E., 2002: *Benachteiligung der Frauen im Managment*. Bratislava: Dizertačná práca, FFUK.
- Strohmeier K.P., 1991: *Die Polarisierung der Lebensformen in der Bundesrepublik Deutschland*. In: B. Blanke, Hrsg.: *Staat und Stadt. Systematische, vergleichende und problemorientierte Analysen „dezentraler“ Politik*. Opladen: Westdeutscher Verlag, s. 178—209.
- Sullerotová E., 1998: *Krise rodiny*. 1. vyd. Praha: Karolinum.
- Tölke A., Hank K., Hrsg., 2005: *Männer — Das „vernachlässigte“ Geschlecht in der Familienforschung*. Wiesbaden.
- Vaskovic L.A., 1994: *Familie. Soziologie familialer Lebenswelten*. „Soziologische Revue“, Sonderheft 3.
- Vaskovics L.A., Hrsg., 1997: *Familienleitbilder und Familienrealitäten*. Opladen: Leske und Budrich.
- Vaskovics L.A., Rupp M., Hofmann B., 1997: *Lebensverläufe in der Moderne. Teil 1: Nichteheliche Lebensgemeinschaften. Eine soziologische Längsschnittstudie*. Opladen: Leske und Budrich.
- Viceník J., 2002: *Empirické teórie, ich štruktúra a spôsoby ich overovania*. „Organon F“, roč. 9, č. 1.
- Welter-Enderlin R., 1992: *Paare — Leidenschaft und lange Weile*. München: Piper.